

AMEA

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, 2019, № 1
Səhifə: 46-50

ISSN: 2663-4406

UOT: 821.512.162(091)

Sudabə Ağabalayeva

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA ŞƏHİDLİK MÖVZUSU

Açar sözlər: müstəqillik, şəhidlik, ədəbiyyat, torpaq, poeziya, faciə
Key words: independence, martyrdom, literature, land, poetry, tragedy
Ключевые слова: независимость, му чечество, литература, земля, поэзия, трагедия

Orta əsrlər Azərbaycan poeziyasında dini mövzuda əsərlərin yazılması təbii idi, şairlərin İslama, Məhəmməd (ə) peyğəmbərə, imamlara həsr etdiyi, həmçinin Kərbəla müsibəti ilə bağlı şeirləri müsəlman zehniyyətindən deyil, Qurana, dinə inamdan irəli gəlirdi. Dini müqavimat ədəbiyyatı orta əsrlər poeziyasında ayrıca bir xətt, istiqamət təşkil edirdi. Xüsusilə, XIX əsr Azərbaycan poeziyasında Raci, Qumri, Dida, Dilsuz, Pürqəm, Şüai, Sərraf, Ləli, Daxil kimi şairlər mərsiya, sinəzən, maqtel, vücutnəma, qəzavətnəma, növhələr yazmaqla bu ədəbiyyatı inkişaf etdirirdilər. A.A.Bakıxanov, S.Ə.Şirvani, M.Nəvvab kimi tanınmış şairlər də Kərbəla faciəsinə, şəhidliyə aid mərsiyələr, növhələr yazmışlar. Dini müqavimat ədəbiyyatının ən aparıcı nümayəndələrindən olan Ə.Racinin bir növhəsindən kiçik parçaya nəzər salaq:

*Alam niyə bəs olmadı viran, Əli Əkbər,
Ol gün ki, səni saldılar atdan, Əli Əkbər? [1, s.108]*

Azərbaycan ədəbiyyatının ilkin mənbələrində yazılan əsərlərdə şəhidlik mövzusunun təbliğinədən söhbət gedə bilməzdi. Əsas məqsəd Kərbəla müsibətini, İslam aləminə sas salan dəhşətli qətl hadisəsini qələmə almaq idi. Şəhidlik mövzusu məhz bu istiqaməti təyin edirdi. Şəhidliyin milli-mənəvi dəyər kimi önəm kəsb etməsi ötən əsrin 90-cı illərindən başlandı. 1990-cı ilin 20 Yanvar şənbə günü imperiya orduşu Azərbaycanda getdikcə qüvvətlənən xalq hərəkatını yatırmaq üçün Bakıda dəhşətli qırğın törətdi. Azərbaycan xalqının müstəqilliyə, maddi və mənəvi azadlığa doğru can atdığı hiss edən imperiya ən kəskin, ən sərt tədbirlərə əl atdı. Beləliklə, Mixail Qorbaqovun SSRİ-ni daha da azman bir dövlətə çevirmək iddiası əsində, onun dağılmasına, süqutuna yol açdı. Tarix bu-yu Azərbaycan torpaqlarına göz dikmiş ermənilər üçün işə bu, göydəndüşmə bir fürsət idi, illərlə bu anı gözləyirdilər. 1988-ci ilin fevralından başlayaraq azərbaycanlıların Ermənistan ərazisində və Dağlıq Qarabağdan kütləvi şəkildə qovulması, daha sonra Ağdamda, Cəbrayıl-da, Füzulidə, Zəngiləndə, Şuşada, Laçında, Kəlbəcərdə, Qubadlıda törədilən işğal və qətləmə hadisələri ərazilərimizin iyirmi faizinin itkisinə səbəb oldu. Bütün bu hadisələr zamanı minlərlə azərbaycanlı şəhid oldu. Şəhid insan, Şəhid şəhər, Şəhidlər qəbiristanlığı, Şəhid ruhlar... 90-cı illərdən – 20 Yanvar faciəsindən sonra Azərbaycan ədəbiyyatında, xüsusilə poeziyada ən çox işlənən, həm də ən kədərli, ən üzüntülü sözlərə, ifadələrə çevrildi. Lakin Şəhidliyi yalnız bu anlamda dərk etmək doğru olmazdı. Şəhidlik milli-mənəvi dəyər kimi qiymətləndirildikdə, onun mənə və mahiyyəti məhdud bir dairədən qurtulmuş olur. Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin «Şəhidlər» poemasının epiloquunu xatırlayaq:

*İnsan insan olur öz hüniarıyla,
Millət millət olur xeyri, şəriylə.*

*Torpağın bağına cəsədlərlə
Azadlıq tumunu ocaq şəhidlər.*

Şəhidliyin milli-mənəvi dəyər kimi anlaşılması iki məfhuma sıx bağlıdır. Bu iki məfhum olmadan şəhidliyi, onun ictimai-tarixi və bədi-estetik mənasını aydınlaşdırmaq olmaz. Bunlar vətənpərvərlik və qəhrəmanlıqdır. Vətənpərvərlik, şəhidlik, sonra qəhrəmanlıq – bu üçlük yalnız birgə düşünüldükdə milli-mənəvi dəyər kimi hər birinin digəri ilə nə darəcədə bağlılıq aydınlaşır. Ona görə də şəhidliyin izahı, milli-mənəvi dəyər kimi mahiyyəti məhz bu prizmadan şərh oluna bilər.

Məlumdur ki, vətənpərvərlik, ilk növbədə, Vətən sevgisini özündə ehtiva edir. Vətəni sevmək mənsub olduğumuz millətə, xalqı, yurdu sevməklə, özünü Vətənin bir parçası, bir zərəsi hesab etməklə, onun uğrunda ölməyə getməklə müəyyənləşir. Abbas Səhhatdən başlamış bizim klassiklərimiz və müasir şairlərimiz Vətənpərvərliyə – Vətən sevgisinə məhz bu dəyərlərlə yanaşmışlar. «Saxlarım gözəlim üstə onu mən, Ölərəm əldən əgər getsə Vətən... Mən Vətəni canım kimi sevərim, Ruhum, ətim, qanım kimi sevərəm» (Abbas Səhhat), «El bilir ki, sən mənimsən, Yurdum, yuvam, maskanımsən, Anam, doğma vatanımsən! Aynılarmı könül candan? Azərbaycan, Azərbaycan» (Səməd Vurğun), «Şəhriyyəni ürəyi də səninkitək yaraladı, Azadlıqdır mənə məlhəm, sənə dərman, Azərbaycan!» (M.Şəhriyar), Azərbaycan poeziyasında və publisistikasında, həmçinin digər ədəbi janrlarda Şəhidlik mövzusu müəyyən müddət ərzində (1990-2000-ci illərdə) aparıcı mövzulardan biri idi, sonrakı illərdə də bu mövzuya müraciət olundu. İlk növbədə, «Azərbaycan» jurnalında dərc edilmiş bədi və publisistik nümunələr əsasında Şəhidlik mövzusu ilə bağlı bəzi nümunələrə diqqət yetirək. Yeni Şəhidliyin obrazını, onun mənə və mahiyyətini, ictimai-tarixi və bədi-estetik funksiyasını aydınlaşdıraraq, ədəbi mənzərədə bu obrazın səciyyəsinə təyin edək. Ədəbiyyatşünas Vaqif Yusifli yazır: «Bu, elə bir mövzudur ki, onun üzərində dayanmamacaq mümkün deyil. Ona görə yox ki, 20 Yanvar faciəsi xalqımızın tarixində silinməz bir iz buraxıb. Lakin poeziya üçün bu mövzunun əhəmiyyəti onda idi ki, həmin mövzu onun forma və məzmunca zənginləşməsində mühüm rol oynadı. Çünki bu mövzuda yazılan şeirlər və poemalar təkcə 20 Yanvar aid deyildi, həm də xalqımızın qəhrəmanlıq və şəhidlik səhifələrini vərəqləyirdi, keçmişlə bu gün arasında mənəvi bir körpü yaradırdı. 20 Yanvar həm də faciə kimi yox, xalqın özünü dərk etməsi kimi anlaşıqda, mövzunu dar və qapalı bir dairədən çıxarmış olursan. İkinci bir tərəfdən, 20 Yanvar mövzusunda qələmə alınan poeziya nümunələri formaca da rəngarəngdir» [2, 329-330].

Şəhidlik mövzusunda yazılan şeirlərdə, poemalarda iki motiv daha çox diqqəti cəlb edirdi və qeyd edək ki, bu iki motiv həmin mövzuya münasibətin iki aspektini təşkil edir. Hər iki motiv 2000-ci illərə qədər paralel şəkildə davam etmişdir. Birinci motiv: ağı, elegiya, matəm motividir. İkincisi isə, şəhidliyin fəlsəfi-estetik dərk və qəhrəmanlıq səviyyəsində təqdimidir. Bu iki motivin bəzən bir şeirdə, ya da poemada çulğaladığı, vəhdət təşkil etdiyini də görmək mümkündür.

Faciədən bir neçə gün sonra iki şeir – Məmməd Aslanın «Ağla, qərənfil, ağla», və Qabilin «Mərsiyə» şeirləri dillər azbəri idi. Hər iki şeir faciənin baş verdiyi günlərin əhval-ruhiyyəsini, insanın bu faciə ilə bağlı üzüntülərini bütün dolğunluğu ilə əks etdirirdi. 1990-cı ilin yanvar-fevral günlərində bütün Bakı qərənfillərə qarç olmuşdu. Şəhidlərin məzar üstünə yüz minlərlə qərənfillər səpildirdi. Məmməd Aslanın şeirində Qərənfil bir obraz səviyyəsinə yüksəlirdi. Adı bir çiçək xalqın düçar olduğu müsibətini, faciənin rəmzinə, simvoluna çevrilirdi. Xan qızı Nəvəvənin «Qərənfil» rədifli şeirindən fərqli olaraq, M.Aslanın şeirində Qərənfil «tələti-zibə» görkəmindən çıxır, xalqın müsibət və kədərini təcəssümünə çevrilirdi:

*Qərənfil şəhid qanı,
Ağla, qərənfil, ağla!
Ağla, inlət dünyanı,
Ağla, qərənfil, ağla! [3, s.6-8]*

Xalq şairi Qabilin «Mərsiyə» şeiri isə özündə bir neçə məzmunu ehtiva edir. Birincisi, bu şeirdə 20 Yanvar faciəsinə törədən qüvvələrə (Rus imperiyasına) açıq ittiham – kəskin etiraz ifadə olunur. İkincisi, xalqın düşüncələrə, işğal faktı etiraz olunur.

*Tutulub vəhimbədən niqə bu gün, dil bu səhər,
Bəzəyib Aşeromü qanlı qərəfil bu səhər,
Bakı fəryad eləyir, gözədən axır sel bu səhər,
Gəmilər nalə çəkir, arşə çıxır zil bu səhər.
Gecəni ataş ilə qürmüz qan eylədilər,
Xalqımı-millətini gülləbaran eylədilər!* [4, s.317-318]

Qabil bu şeiri ilə əz qala, unudulmuş mərsiyə janrına bir yenilik gətirdi. Məlumdur ki, klassik poeziyada mərsiyə əsasən dini mövzuda yazılırdı, Kərbəla müsibəti, imamların vəfatı ilə əlaqədar qələmə alınan mərsiyələr təziyə məclislərində oxunurdu. Bundan başqa, şahların, onların övladlarının, tanınmış dövlət adamlarının, həmçinin görkəmli şairlərin ölümü münasibətində də mərsiyələr yazılırdı.

Qabilin «Mərsiyə» şeirində isə ənənəyə yeni, tamam fərqli bir münasibət ifadə olundu. Şair bir insanın ölümünə bağlı müsibəti deyil, bir xalqın müsibətini qələmə aldı: «Xalqımı-millətini gülləbaran eylədilər». Bu motiv-faciənin elegik mahiyyəti 90-cı illərdə yazılmış onlarla şeirlərdə, poemalarda davam etdirildi.

Təkcə poeziyada deyil, faciə ilə bağlı publisistik yazılarda da həmin faciəyə Qanlı Tarix kimi yanaşıldı. 20 Yanvarın 20-ci ilində tanqidçi-publisist, «Azərbaycan» jurnalının baş redaktoru İntiqam Qasımsadə yazır: «20 il əvvəl. 1990-cı il yanvar ayının 19-dan 20-nə keçən gecə Bakıda Azərbaycan tarixinin ən qanlı hadisələrindən biri baş verdi; rus-sovet imperiyasının ağır hərbi texnika ilə silahlanmış ordusu 4 istiqamətdən şəhərə soxulub əliyalın dinc əhalini gülləbaran tutdu. Ölkə rəhbərliyindən, şəxsən Mixail Qorbaçovdan xüsusi tapşırıq almış quduz hərbiçilər həmin gecə öz istiqalını uğrunda ayağa qalxmış bir millətə, iki milyon əhalisi olan bir şəhərin vətəndaşlarını qanına qəltan etməli, onların azadlıq, müstəqillik arzularını qan içində boğmalı idilər. Onlar bir qisminin Moskvada, bir qisminin isə Bakıda oturmuş rəhbərlərinin tapşırğını yerinə yetirdilər, əliyalın dinc əhalini tankların altına saldılar, cəsədlərini tanınmaz hala saldılar. 20 Yanvar Azərbaycan xalqının şəhidlik məktəbidir! Ona ləkə atmaq, onu gözədən salmaq günahdır!» [5, s.3-4].

Azərbaycan ədəbiyyatında ilk şəhid obrazlarından birini Almaz Ülvi yaratdı. Onun «Bir ölümün acığını» kitabı şəhid Ülvi Bünəyadzadəyə həsr olunub. Janr etibarilə xatirə-memuar formasında qələmə alınan bu əsərdə Almaz Ülvi gənc bir tələbənin şəhidliyə gedən yolunu işıqlandırır. Məlum olur ki, Ülvi Bünəyadzadə hələ orta məktəbdə oxuyarkən, bədii yaradıcılıqla məşğul olmuş, şeirlər, hekayələr yazmışdır. Lakin onun qəlbində Azərbaycanın müstəqilliyi ideyası əsərlərində alovlanır.

20 Yanvar faciəsinin iki il sonra – 1992-ci ilin fevral ayında Xocalı soyqırımına baş verdi. Şəhidliyin yeni bir qanlı səhifəsi yazıldı. Bu faciə də millətimizin qurumayan göz yaşlarına çevrildi. Təbii ki, bədii ədəbiyyatda, xüsusilə poeziyada Xocalı faciəsi, bu faciə zamanı həlak olan şəhidlərimiz onlarla bədii əsərin – şeirlərin, poemaların, dram əsərlərinin, nəsr əsərlərinin yaranmasına səbəb oldu. Xocalı şəhidlərinə həsr olunan daha iki əsərdə – Ədalət Əsgəroğlunun «Dərdimizin qan rəngi» və Nürəngiz Günün «Xocalı simfoniyası» poemalarında Xocalı faciəsinə ümumxalq kədərini poetik ifadəsi öz əksini tapır.

Şəhidliyin milli-mənəvi dəyər kimi anlaşılması yalnız o zaman baş verir ki, şəhidlik həm də qəhrəmanlıq kimi mənəlanir. İnsan niyə şəhid olur? Təsədüfi ölümlər həmişə baş verə bilər, lakin insanlar şüurlu şəkildə ölməyə gedirlərsə, burda Vətən-millət-azadlıq uğrunda mübarizə, müstəqillik duyğusu onların bütün varlığına hakim kəsilirsə, şəhidlik qəhrəmanlıqa çevrilir.

Azərbaycan ədəbiyyatında Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin «Şəhidlər» poeması 20 Yanvar mövzusunda yazılan əsərlərin ən kamili və bədii-sənətkarlıq baxımından ən mükəmməlidir, – desək, yanlışdır. Bu poema əvvəl qeyd etdiyimiz Vətənpərvərlik-Şəhidlik-Qəhrəmanlıq üçbucağının tam

əhatə edir. Poema həm bədii-estetik, həm fəlsəfi, həm də ideya-məzmun baxımından Azərbaycan poeziyasında yeni bir hadisə idi. Yüz ildən sonra hər hansı bir «Ədəbiyyat tarixi»ndə şəhidlik mövzusu ilə bağlı geniş bir çərk yazılarsa, B. Vahabzadənin bu poeması bədii fikrimizin, xalq tarixinin poeziyada əks olunmasının yüksək örnəklərindən biri kimi qeyd olunacaq. Bəxtiyar Vahabzadə bu poemada təkcə şairlik qüdrətini nümayiş etdirməmiş, həm də vətənpərvərlik ideyasının lideri kimi diqqəti cəlb edir. Poemanın proloqu və bundan sonrakı bir neçə fəslə bir qədər bədibin, elegik təsir bağışlayır.

*Şəhidlər bu torpağa, xalqa səcə qıldılar,
Haqsızlığın istindən haqqa körpü saldılar.
Vətəni sevmək üstə günahkar sayıldılar,
Vətəni sevmək niyə günah olmuş ay Allah? [6, s.713]*

«Şəhidlər» poemasında sətir publisistik xətt çox güclüdür. Şair «Xilaskar Ordu» kimi abidə qoyduğumuz Qızıl Ordunun, bu ordunun Bakını işğal etməsinə qol çəkən Kreml liderlərinin işfəsinə «Təzadlar içində» fəslində bütün kəskinliyi təoxunur. Əsilli, nəsilli rus ziyalılarına üz tutur, ulu Tolstoyun, böyük Puşkinin «Sizə irs qoyduğunuz haqiqət bumm» söyləyir.

Poemada «Eşq olsun sizə» adlı bir fəslə var və bu fəslə şəhidliyin milli-mənəvi dəyər kimi xalqın tarixində necə önəm daşdığını nəzərə çarpdırır: Azərbaycan şəhidlərinin parlaq, unudulmaz obrazları ümumiləşdirilir:

*Xəyal bir çiçək də bitirə bilməz,
Bu gündən sabaha körpü salmasa.
Azadlıq ağacı bar verə bilməz,
Şəhidlər qanımla suvarılmasa.*

Qeyd edək ki, Bəxtiyar Vahabzadə bu poemadan əvvəl elə «Azərbaycan» jurnalında «Şənbə gecəsinə gedən yol» publisistik məqaləsini yazmış (1990, № 20), 20 Yanvar faciəsinin səbəbləri haqda geniş söz açmışdı (№ 9-10, 1990). Həmin yazıda B. Vahabzadə böyük bir qürur hissi ilə yazırdı: «Mən bir daha inandım ki, bu xalqı qırmaq olar, əzmək olar, amma sındırmaq olmaz» [7, s.20].

Şəhidliyin milli-mənəvi dəyəri çevrilməsi – 90-cı illərdə qüvvətlənən bu proses 2000-ci illərdə də davam etdi. «Şəhidlik qəhrəmanlıqdır» – bu ideya 2010-cu ildə torpaqlarımızın bütövlüyü uğrunda canını fəda etmiş Azərbaycanın Milli Qəhrəmanını Mubəriz İbrahimovun həyatının mənasına çevrildi.

O, Vətən kəlməsini şah kəlməyə çevirdi, Qorxunu, vəhimbəni öz taxtından devirdi. Adının mənasına qiymət cavan canını, Ləkadan təmizlədi o, əsgər vicdanını. Mürgülü vicdanları silkdəli Mubəriz, Qanıqan bir orduya «intiqa», «qisas», Görk elədi Mubəriz. Şəhidlərin ruhunu o, darlıqdan qurtardı, Koroğlunu, Nəbini şuarlıqdan qurtardı [8, s.4-5].

ƏDƏBİYYAT

1. Raci Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, «Sabah», 1992.
2. Yusifli V. Poeziyanın vellan və illəri – 1960-2000-ci illər. Bakı, «Mütərcim», 2009.
3. «Azərbaycan» jurnalı, № 2, 1990.
4. Qabil. Əsərləri, yeddici cildə, II cild. Bakı, «Adiqlug», 2017.
5. Qasımsadə İ. Narahət niharlar. «Azərbaycan» jurnalı, № 1, 2010.
6. Vahabzadə B. Əsərləri, VI cild. «Çaşıqlug», 2003.
7. «Azərbaycan» jurnalı, № 10, 1990.
8. Ələkbərlı M. «Mubərizlik dərsi» – poema. «Azərbaycan» jurnalı, № 1, 2011.

AMEA

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, 2019, № 1

**SUBJECT OF MARTYRDOM IN THE LITERATURE
OF INDEPENDENCE PERIOD**

Summary

The history of martyrdom among spiritual values dates to ancient history. The history of reflection of this subject in different artistic qualities, as well as in the literature is an ancient, too. The word of "Martyr" is in Arabic language. Its meaning is bystander, spectator, witness and being martyr for a conviction and belief. In Eastern and Azerbaijani literature of Medieval Centuries this word means more religious concept.

In the article this subject is commented on the basis of works published in the journal "Azerbaijan".

**ТЕМА МУЧЕНИЧЕСТВА В ЛИТЕРАТУРЕ
ПЕРИОДА НЕЗАВИСИМОСТИ**

Резюме

Среди духовных ценностей история мученичества уходит в далёкие времена. История отображения этой темы в разных жанрах, в том числе и в литературе, также исчисляется с древних времён. Арабское слово *şahid* (мученик) означает «смотрящий, видящий, свидетель», «пожертвовавший жизнью за идею, убеждения», «погибель». В средневековой восточной и азербайджанской литературе это слово употреблялось в религиозном значении.

Данная тема аргументирована на основе произведений, опубликованных в журнале «Азербайджан».